

A rendszerváltás brumaire 18-ája

VISSZHANG - LX. évfolyam, 7. szám, 2016. február 19.

Karl Kraus bő száz évvel ezelőtt az Osztrák–Magyar Monarchiát a világvége kísérleti laboratóriumának nevezte, azzal az intencióval, hogy ugyan érdemben semmi sem itt dől el, ámde minden olyan ellentmondás, folyamat megtalálható, amely a világ végét okozza. S valóban, erről a tájékról indult az első világháború, amelyet Kraus – nem véletlenül, s nem is ok nélkül – az emberiség végnapjainak tekintett, legalábbis ilyen címen írt róla könyvdrámát. A mi kellően felbokrétázott, így kellően egyedülálló magyar glóbuszunk azóta is pörög, s noha nem várható, hogy világrengető események indulnának el innen – bár megeshet –, a jelen kríziseinek sokasága megjelenik mifelénk is.

Ha Orbán Viktor regnálásáról szólunk, nem lehet kitérni az előzmények felidézése elől, már csak azért sem, mert minden dolog azonos a maga történetével, amiként az is igaz, hogy Minerva hegeli baglya a sötétség beállta után kezdi meg röptét. Mivel a sötétség már beállt, ideje belátni, hogy a jelenlegi helyzet részben egy történelmi folyamat következménye, részben pedig egy helyiérdekű megálló a kelet-közép-európai félperiféria kaotikus alakulásában.

Az orbáni jelenséget szívesen tekintjük egyedinek, a többek szerint optimista és jó irányba induló rendszerváltás valamiféle kisiklásának, maffiaállamnak, magyar specialitásnak, tehát egyedinek, átmenetinek és – mondjuk – történeti távlatba helyezve mulandónak.

Nehéz belátni, hogy olyan jelenség ez, amelyben a lényeg mutatkozik meg.

(Hitviták) Tudvalévő, hogy „*valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára*”. *(Marx)* Ez talán abból is kitűnik, hogy nem csupán a Fidesz-KDNP alaptörvénye, hanem úgyszólván mindahányan önkéntelenül is a rendszerváltást felidézve kezdjük a korfolyamatok és a napi aktualitások előzményeinek elemzését, vitáinkat, mintha az államszocializmus évtizedei nem is lettek volna.

A rendszerváltozásról, vagyis a magyarországi újkapitalizmusról és annak politikai szervezetéről vitatkozván szellemi értelemben nagyjából ott folytatjuk, ahol annak idején a könyvtári dohányzóknak, szerkesztőségi előszobákban, házibulikon és egyebütt félbe sem hagytuk, még akkor is, ha a vitapartnerek némelyike eltűnt, más saját, megint más privát halott lett, esetleg képviselő, miniszter, professzor vagy efféle. A vitapartnerek meglehetősen ritkán érintették/érintik a társadalom változó osztálystruktúráját, a kelet-közép-európai félperifériára jellemző, a kezdetektől államilag befolyásolt vagy éppen irányított tőkefelhalmozás sajátosságait, a globális folyamatok és a politikai rendszer viszonyát, a történelmi folyamat kontinuitását és diszkontinuitását – és így tovább.

A rendszerváltás és közvetlen előzményei óta eltelt majd negyven év a hagyományos történeti számítás szerint éppen egy nemzedék. Ennyi idő alatt – főleg, ha még hozzáadjuk a nemzedék felcseperedéséhez szükséges bő évtizedet – egyfelől minden azelőttit el lehet felejtetni, másfelől a hajdani újat történeti távlatnak lehet tekinteni. Ami azelőtti volt – Hunyadi Mátyástól Losonczi Pálig –, az nagyjából egyetlen massa. Arról se feledkezzünk meg, hogy a rendszerváltás óta meghalt úgy két és fél millió ember, nagyjából azok, akik még emlékeztek arra, hogy valaha másként is mehettek a dolgok, mást, sőt, sokféle mást gondoltunk a fennállóról és annak perspektíváiról.

Esetleg arra is gondoltak-gondoltunk, hogy a mindenkori és különösen a mostani jelen eseményei nem egymagukban álló diszkrét pontok az épp-így-létben, nem váratlan fordulatok a létezésben, hanem bizony évtizedes globális tendenciák mutatkoznak meg bennük.

Az új vitapartnerek – nevezhetjük őket fiataloknak vagy akár Lukács nyomán „knábáknak”, akkor is, ha nők vagy éppen korosak maguk is – már ebbe a folytatásba léptek be, amikor már a vita érdeme, azaz a rendszerváltás múlttá vált.

A társadalmi és a politikai vitáknak az a természetük, hogy a könyvtár és a személyes tapasztalat üti egymást, nem mindegy ugyanis, hogy mit emelünk le a polcra – töltünk le az internetről –, a gondolkodás megkerülhetetlen sajátossága, hogy tény az lesz, amire a tekintet irányul. Az elemzés – értve ezen az elméleti érvek higgadt felkutatását, ütköztetését, a történeti-társadalmi folyamatok komplex analízisét – természetesen lehetséges, az adekvát megközelítést megalapozó művek (most még) magyar nyelven sem képeznek titkos irodalmat, elég néhány kattintás vagy a hagyományos adathordozók (könyvek) forgatása, s máris hozzáférhetőek. Ilyen alapművek lennének Wallerstein, Samir Amin, Mészáros István – és még sokak – művei, ne adj’ isten Marxot, Lukácsot is lehet(ne) olvasni, közelebb visznek ugyanis a mai valósághoz, mint az újra divatba jött Huntington vagy más „celebművek”.

(A nagy Kondratyev-összeesküvés) A Kondratyevről elnevezett hosszú ciklusok (és más gazdasági ciklusok) léte statisztikailag jól igazolt, így természetesen vitatott a létezésük. A nagyjából ötvenéves periódusok 1790 óta elég jól kimutathatóak, s ugyancsak igazolható a felemelkedő (A) és a hanyatló (B) szakasz léte is. Kondratyev felhívta a figyelmet arra a tényre is, hogy a ciklusokat többéves kaotikus időszak követi – ebben élünk most is. Az is nyilvánvaló – lévén szó komplex társadalmi folyamatokról –, hogy a ciklusok eltérően jelentkeznek a komplex világrendszer evolúciójának (Lévai Imre) egyes alrendszeiben, a centrumban, a félperiférián és a perifériákon. Az is kimutatható, hogy ezek az alrendszerek maguk is történelmi képződmények, tehát tagoltak és folyamatosan változnak. A hagyománytiszteletből kelet-közép-európainak nevezett félperiféria (szubrégió) a volt államszocialista országokat foglalja magában, nyugati határa a centrum rajnai alrendszere, a keleti pedig az orosz alrendszer.

A világrendszer-analízist manapság meglehetősen zárt akadémiai, esetleg más értelmiségi körökben, folyóiratokban szokás művelni. Ráadásul ezek a körök – éppen úgy, mint a világrendszer-analízis reprezentatív művelői – többé-kevésbé marxisták, így befolyásuk úgyszólván elenyésző a szellemi életben. De mert a világfolyamatok valósága elég látványosan jelenik meg, helyettük a világrendszer-analízisből a szélsőjobboldal kreál világ-összeesküvéseleméleteket. Így a közvélemény szemében úgy tűnik fel, mostanság a háttérhatalom különféle akciókat indít a magyarság, Európa, a fehér ember, a kereszténység, különösen pedig a haza, bocsánat a *magyar haza* és védelmezője, Orbán Viktor ellen.

A szélsőjobb összeesküvés-elméleteknek megjelent demokratikus pandanjuk is, ez röviden arról szól, hogy a belső bajoknak Orbán Viktor és csapata az oka, a külsőknek pedig az új orosz nagyhatalmi politika, Putyin, illetve az orosz titkosszolgálat, esetleg a nagy keleti vallásháború.

Persze lényegesen könnyebb a térképen szemlélődni és a régen kimúlt geopolitikáinak vélt gondolkodásmódot alapul véve értelmezni a világ aktuális folyását, felismerni vélni benne a néhai Sándor cár, esetleg Habsburg Miksa mexikói császár működésének nyomait, mint az a szellemi erőfeszítés, mellyel nyomon követhető, hogy a technológiai váltás, az informatika, a tőkeexpanszió és még jó néhány más ok miatt miképpen alakul át a világgazdasági rendszer.

(Világtörténeti jelenet) A világrendszer-analízissel, különösen a hosszú ciklusok elemzésével amúgy is sok baj van: nehezen tűri a túlspecializált gondolkodásmódot, az egyéni tapasztalatot messze túlnyúló időszakot fog át, sőt, az egyes régiókban néhány év eltéréssel következik be a fordulat. Mára kiesett az emlékezetből, hogy a rendszerváltás időszaka a legutóbbi Kondratyev ciklus „A” szakaszában zajlott le, így volt lehetséges, hogy Magyarország 1989–90-ben felette szerencsésen úszta meg a társadalmi átmenet nagy válságát, mi több, az azt megelőző és az azt követő évtizedek is békésen teltek el. A szomszédok vagy tágabban a kelet-közép európai félperiféria többi állama nem volt ilyen szerencsés, forradalom – vagy ahhoz hasonló – volt Romániában, polgárháború Jugoszláviában, szövetségi államok estek szét, bénító tömegsztrájkok előzték meg a rendkívüli állapotot (Lengyelország), s akadt etnikai tisztogatás

(1989) a félig elfelejtett Bulgáriában is. Míg mifelénk néhány izgatott tüntetés és vita után minden szépen, akkurátusan, mondhatni, jogállamian zajlott le.

A parlamentáris demokrácia is zökkenőmentesen jött létre, annál is inkább, mert az új pártstruktúra meglehetősen egyoldalúan alakult, a korábbi állampárt szétesett, ami utódpártnak tűnik akár itt, akár a többi rendszerváltott országban, az a korábbi állampártnak a rendszerváltást vezénylő vagy ahhoz csatlakozó szárnya volt. A pártok említése azért szükséges, mert a modern társadalomban szokás megkülönböztetni a szerves pártokat – ezek a társadalmi osztályok érdekeit, törekvéseit képviselik –, illetve a különféle, hagyományokból, csoportérdekekből, ideológiákból és egyebekből születő politikai pártokat (A. Gramsci), amelyek a politikai rendszer főszereplői.

Az államszocializmus bukása időben egybeesett a centrum jóléti rendszereinek részleges lebontásával is, ott azonban a fellendülés ezt nagyjából kiegyenlítette, s bár a klasszikus osztálpártok és a szakszervezetek mint a munkásmozgalom intézményesült formái átalakultak vagy szétestek, fennmaradtak – eddig legalábbis – az élhető élet keretei.

Újabb – utaljunk a görög válság fogadtatására – arrafelé is az járja, hogy „*a legegyszerűbb polgári pénzügyi reformnak (...), a legsekélyesebb demokráciának minden követelését a »társadalom ellen irányuló merényletként« büntetik és »szocializmusként« bélyegzik meg*”. (Marx)

(A cseles ész) A hosszabb, de akár középtávú társadalmi tendenciák elemzésekor nem árt figyelembe venni, hogy az emberi döntések – akár a tömegesen hozott optimális és racionális választások – nem várt és főleg nem akart eredményre vezethetnek, Hegelnél ez volt az ész csele.

A hosszú ciklusok „A” szakaszában kialakult döntési rutinok, illetve az azokhoz való ragaszkodás a „B” szakaszban s különösen a válságban, majd a kaotikus években nem várt és főleg nem akart következményekhez vezethetnek, az új rutinok pedig még kialakulatlanok. Így aztán, amennyiben ragaszkodunk a korábban jól bevált gazdasági, politikai, de akár magánemberi döntéseinkhez, s azok egyszerűen nem hozzák a megfelelő eredményt, egykönnyen összeesküvést, háttérhatalmat, gonosz naptevékenységet vagy más effélét okolunk – emberi dolog. Ezzel azonban a lehetséges megoldási utak dugulnak be, mert azért a jövő, legalábbis mint alternatívamező, értelmezhető, mi több, alakítható.

Az optimista verzió szerint a világrendszernek egy nyitottabb, demokratikusabb, mondhatni, emberibb verziója alakul ki, a technológiai áttörés erőteljesebb ökológiai gondolkodás felé visz el, a társadalmi egyenlőtlenségek pedig – szemben az utóbbi évtizedek folyamataival – mérséklődhetnek. Vannak erre mutató jelek, tehát korántsem kizárt ez az út. A másik verzió komorabb: „egy olyan hierarchikus rendszert építünk, amelyre rangok és rang szerinti privilégiumok jellemzők (még ha esetleg ezek a rangok meritokratikus kritériumok alapján lesznek is meghatározva)”. (Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*, L'Harmattan/Eszmélet kiskönyvtár, 2010.) Végezetül az sem kizárt, hogy ezek a verziók hosszabb-rövidebb ideig egymás mellett létezzenek, de még az sem – tegyük hozzá –, hogy adott esetben egy országon belül is elválnak az utak.

A mi szubrégióinkban – úgy tűnik – ez a forgatókönyv. Egészen jól elképzelhető olyan magyarországi társadalom is, amely markánsan kétfelé szakad, egy pezsgő, modern, prosperáló részre s egy leszakadó, gazdasági értelemben vegetáló, bezárkózó, zárt társadalomra. Az elsőben a kultúra virágzik, az oktatás és az egészségügy világszínvonalú, a gazdaság pörög, a polgári szabadságok – beleértve az identitásszabadságokat – védettek és biztosak. A másik társadalomban a függőségek bonyolult hálózata dominál, a munkavállalók nem csupán szerződéses alapon, hanem személyükben is függenek a munkaadótól – az egyetlen helyi vállalkozásban nem akárki kaphat munkát –, a bürokrácia represszív, az egészségügyi ellátás szűk, az indítható egyetemi szakokat a helyben hatalmas iparkamarai elnök határozza meg, amiként a szakképzés irányait is. Ebben a társadalomban nincs vándorlás, ami helyben adott – segély, munka, lakhatás, orvos, iskola –, az másutt elérhetetlen. A helyi előljáró személyesen ellenőrzi a kellő időben leadott nemzeti konzultációs kérdőívek helyes kitöltését, az újság-előfizetést, de

még a gyanús jövés-menést is.

(Rendszerváltó kakastollasodás) A legfelsőbb helyről gyakorta halljuk, hogy az 1989–90-es rendszerváltás mostanra fejeződött be. Úgy látszik, van ebben valami.

Az akkoriban hátrahagyott államszocialista korszakra – s persze az egész régióra – jellemző erőltetett, de igencsak szükséges és gyakran hatékony tőkefelhalmozás, a sajátos úton járó, de megint csak létező modernizáció, a nem is egy vonásában racionális redisztribúció, a nehezen letagadható kulturális forradalom, a társadalmi emancipáció, a szekularizáció ideje olyan másfél nemzedéknyi relatív stabilitást jelentett, amire korábban csak a Monarchia évtizedeiben volt példa. Az ilyen társadalmi állapot átalakulása, a centrumhoz való adaptáció még a megélt részlegességében is időigényes és feszültségteli folyamat, nem is csoda, hogy az orbánizmus időről időre minden rendszerváltott országban felbukkan. Persze a régió sokszínűsége itt is megmutatkozik, van, ahol múló kaland az efféle fordulat, van, ahol az ország szétmállásához vezet (Ukrajna).

Ami most van nálunk, az valóban egyfajta rendszerváltás, zajlik az intenzív tőkeátcsoportosítás, folyamatban van társadalmi átrétegződés és polarizálódás, új politikai szisztéma alakult ki. Az ellenállás létező, de az olykor sikeres középosztályi akciók elhalnak, a politikai pártok dezorganizálódnak, a civil mozgalmak hol felbukkannak, hol szétszélednek – ezekről megint csak sokat szokás vitatkozni.

Azt nehéz azonban belátni, hogy ez a mostani rendszerváltás nem csupán az eredetinek a folyománya, hanem a régebbi régi rend folytatása, úgy is lehet mondani, hogy az államszocialista kitérő után mostanában álltak vissza a régióra jellemző régi tendenciák. A tőkeátcsoportosítás az állami szerveken és a szintén államilag kontrollált bankrendszeren keresztül zajlik, a bürokratikus uralom kiterjesztése, a munkaviszonyok represszív szabályozása, a kultúra, az oktatás, az egészségügy és a szociális rendszer szűkítése, a társadalmi különbségek növekedése adott, az ideológiai indoktrináció, az etnonacionalizmus s újabban a militarizálódás is jól alakul.

„Hegel megjegyzi valahol, hogy minden nagy világtörténelmi tény és személy úgyszólván kétszer kerül színre. Elfeledte hozzáfűzni: egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat.” (Marx: *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*)

Most, úgy látszik, megfordul a bonmot: egyszer volt a bohózat, másszor jöhet a tragédia.

Amiről a megfelelő szakértők – vannak szép számmal – majd megírják-megmondják, esetleg a közösségi hálóra is felteszik, mi is volt, van és lesz.